

BARTÓK ISTVÁN

EGYAZON MŰ SOK KÜLÖNBÖZŐ SZÖVEGE

(Leonhard Culmann latin grammatikájának hazai kiadásai)

LÓGIA és
FILO
TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1525. július 18-án a nürnbergi Szent Sebald-templomban Barbara Purstenpinderin polgárleány örök hűséget esküdött „Leonhardus Kulman Schulmaisternek.” Ezzel hosszú, boldog házasság vette kezdetét: az évtizedek során 12 gyermekük született. Az iskolamester munkássága hasonlóan termékeny volt, mint házassága. Tankönyveinek száma csak eggyel volt kevesebb, mint gyermekeié: 11 kapcsolódó munkát írt, ebből hat latin nyelvtankönyv. Ezek egyike, a *Methodus Donati* nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon és Erdélyben is az alapfokú latintanítás egyik legelterjedtebb kézikönyve volt, mégpedig az azonos címek ellenére sokféle változatban. A szövegvariánsok közti eltérések regisztrálása első megközelítésben textológiai feladatnak tűnik; mint látni fogjuk, a különböző redakciók létrejöttének okát keresve kritikátörténeti érdekű megállapításokat tehetünk.

Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, érdemes röviden áttekinteni Culmann életét és munkásságát.¹ Annál is inkább, mert ahhoz képest, hogy a reformáció korának egyik legnépszerűbb szerzője volt, a magyar szakirodalomból nem sokat lehet megtudni róla. Munkáinak kiadásai, átdolgozásai, fordításai évszázadokon keresztül megőrizték nevét – amint a továbbiakból kitűnik, nemcsak Európában, hanem Amerikában is.

1. Teológia és iskoladráma

Születésének idejét pontosan nem lehet tudni; különféle számítások alapján egyesek 1497–1498, mások 1500–1501 körülre teszik. Crailsheimben, a Nürnbergtől délnyugatra fekvő kisvárosban látta meg a napvilágot. A kor szokása szerint származását műveinek címlapján is feltüntette. Az újabb és újabb kiadásokon még a 17. század végén is mint Leonhardus Culmannus Crailsheimensis szerepel. Tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Schwäbisch Hallban, Dinkelsbühlben és Nürnbergben folytatta. Néhány évig Saalfeldben időzött, 1514–17-ben Erfurtban, majd Lipcsében tanult. Tanárai közül később Richard Crockst (Croke), Petrus Mosellanust és Christoph Hegendorffot említette.

Az egyetem elvégzése után a bambergi katedrálisban teljesített szolgálatot, majd Ansbachban töltött be valami hasonló hivatalt. Ezután Kazimir ansbachi örgróf szolgálatában Bayreuthba ment. Innen hazatért Crailsheimbe, ahol súlyosan megbetegedett. Fel-

¹ Culmann életéről és munkásságáról: Matthias Wilhelm Senger, *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays: As a Contribution to the Study of Drama in the Age of the Reformation*, Nieuwkoop, 1982 (Bibliotheca Humanistica et Reformatorica, 35).

gyógyulása után, 1518-ban Nürnbergben segédtanítói állást (coadjutor) kapott a Kórházi Iskolában. Az intézmény neve onnan ered, hogy a Szentlélek Kórház épületében működött. Három év elteltével rendes tanárrá (ludimagister) léptették elő. Ugyanebben az évben nevezték ki kollégáját, Heyden Sebaldot az iskola rektorává. 1525-ben Heydent a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektornak, és a helyére Culmann került. Ezt a tisztséget viselte 1546-ig. Így összesen 28 évig tanított.

Nürnbergi tanárságának ideje a város történelmének egyik legvirágzóbb korszaka. A település fontos kereskedelmi utak találkozásánál feküdt, a német nyelvterület egyik legnagyobb és leggyorsabban fejlődő városa volt. Nyomdászata kiemelkedő lehetőséget biztosított a humanizmus és a reformáció terjesztésére. Kulturális szerepének jellemzésére híres polgárai közül elegendő Albrecht Dürer és Hans Sachs vagy akár a krónikáiró Hartmann Schedel nevét említeni.

Különös gondot fordítottak az ifjúság nevelésére. A gimnáziumot maga Melanchthon alapította 1526-ban. A városban négy alsóbb fokú latin iskola működött. Felügyeletüket a városi tanács látta el; a testület nevezte ki a rektorokat, és rendszeres vizitációk során ellenőrizte az oktatás színvonalát. A négy intézmény egyike volt a Kórházi Iskola, ahol Culmann tanított. A másik három a Szent Sebald-, a Szent Lőrinc- és a Szent Egidius-kolostor iskolája. Ezek mellett német iskolák is voltak.

1546-ban Culmann búcsút mondott a tanításnak, és a Szent Sebald-templom prédikátora lett. Az 1550-es évek első felében belekeveredett az Andreas Osiander (1498–1552) radikális teológiai nézetei körüli vitákba. Bár folyamatosan igyekezett elhatárolódni a szélsőséges álláspontoktól, mégis voltak, akik elítélték felfogását. 1556-ban végképp megelégedte az állandó szellemi csatározással együtt járó vádaskodásokat, és elhatározta, hogy elhagyja Nürnberget. Kapott egy tanúsítványt a városi tanácstól, amelyben rögzítették, hogy az Osiander körüli vitákban nem marasztalható el, és egyébként is minden tekintetben a legnagyobb mértékben meg voltak elégedve a szolgálataival. Az irat záradéka Sebastian és Ulrich von Helfenstein grófok jóindulatába ajánlotta. Így a Helfensteinek székhelyén, Wiesensteigben kapott prédikátori állást. 1558-ban olyan dokumentumok jutottak el a grófokhoz, amelyek fényében jónak látták ismét megvizsgálni Culmann szerepét az Osiander-ügyben. Ennek eredményeként úgy döntöttek, hogy nem tartják kívánatosnak további tartózkodását Wiesensteigben. Ezután az Ulm közelében fekvő Bernstadtban kapott lelkészi állást. Itt is halt meg, pontosan nem tudni, mikor. Bizonyosan 1561. november 7-e előtt, mert akkor nevezték ki utódát, Jörg Maiert.

Culmann munkásságának három fő területe a teológia, a színműírás és a tankönyvírás. A reformáció kibontakozásának és elterjedésének évtizedei bőségesen szolgáltatnak témát a mentalitástörténet számára. Culmann felfogásának elemzése a kérdés szakértőire tartozik. Teológiai nézeteit egyes részterületekre vonatkozóan is kifejtette egy-egy művében; ezek mellett összefoglaló áttekintést is készített.² Átmenetet alkotnak a teológia és a tankönyvírás között az ifjúság számára szerkesztett hit- és erkölcsstani munkái.

² *Thesaurus locorum communium copiosissimus, ex veteri et novo testamento, cum fideli ac perspicua interpretatione, evangelii professoribus admodum utilis atque necessarius, Nürnberg, 1552 (VD16 C 6298).*

Erkölcsei és vallási tanítást fogalmazott meg iskoladrámáiban is. 1539 és 1547 között jelent meg öt német nyelvű iskolai színjátéka, amelyeket a kutatás irodalmi értékük és szerkezetük tekintetében egyaránt a korszak és a műfaj jellegzetes darabjainak tart. Bibliái és antik témákat dolgozott fel.

A *Bűnösben*³ a lutheri kegyelemtant mutatja be, amely szerint a bűnös ember csak az isteni kegyelem – *sola gratia* – által igazulhat meg. Az *Izsák és Rebekka házasságában*⁴ vázolja a reformátorok által követendőnek ítélt házasságmodellt. Ugyancsak bibliai tárgyú az *Özvegyasszony*.⁵ A mitológiából meríti témáját a *Pandora*.⁶ Az *Asszonyok*⁷ alapja egy ókori történet, amely Gelliusnál maradt fenn (*Noctes Atticae*, 1, 23). A római Papius Praetextatus hazugsággal akart segíteni magán, amikor anyja a szenátus titkos határozatáról faggatta, amit a nőknek nem volt szabad megtudniuk. Azt mondta: elrendelték, hogy minden férfinak két felesége legyen. Erre aztán nagy felháborodás tört ki az asszonyok között, akik a szenátus elé vonultak, és azt követelték, hogy döntsenek fordítva: minden asszonynak két férje legyen. Ezen a szenátorok igencsak meglepődtek.⁸

Culmann legszélesebb körű és legtovább tartó hatását grammatikai kézikönyveinek köszönhetette. A bevezetőben említett 11 tankönyv közül hármat a német iskolák használatára írt, nyolcat a saját iskolája számára. Ezek közül kettő az olvasmányokhoz fűzött magyarázatait tartalmazza: Vergilius *Bucolicájához*⁹ és Pál apostol Titus-leveléhez.¹⁰ A többi hat latin nyelvtankönyv; a továbbiakban ezekről szövegek részletesebben.

Mint látni fogjuk, a magyar recepció szempontjából legfontosabb *Methodus Donati* egy átfogó nyelvtanítási programba illeszkedik: az alaktan elemi szabályaitól kezdve a helyesírás, a prozódia, a mondat- és – mai fogalmaink szerint – a stilisztika tudnivalóit összegző tankönyvek sorozatába. Érdemes megfigyelni, hogyan fonódik össze a latin és a német tárgyalása, jellemző példaként a humanizmus nyelvszemléletének, ami a népnyelvek felértékeléséhez vezetett. A német kiadások mintául szolgáltak más nyelvű, így magyar párhuzamok alkalmazásához, a népnyelv szabályainak rendszerezéséhez.

³ *Ein Christenlich Teutsch Spiel, wie ein Sünder zur Buß bekärt wirdt, Von der sünd Gsetz und Evangelion*, Nürnberg, 1539 (VD16 C 6233). Culmann színműveinek modern kiadása: SENER, i. m.

⁴ *Von der Hochzeit Isaacs und Rebecce, ein spil nützlich und tröstlich den eheleuten, auch jungen gesellen, und Junckfrawen, so ehelich wöllen werden*, Nürnberg, 1547 (VD16 C 6302).

⁵ *Ein schön Teutsch geistlich Spiel von der Witfraw*, első ismert kiadása: Nürnberg, é. n. [1575] (VD16 ZV 4165).

⁶ *Ein schoen weltlich spil von der schoenen Pandora auß Hesiodo dem Kriechischen Poeten gezogen durch Leonhardum Culman von Kraillßheim*, Nürnberg, é. n. [1544] (VD16 C 6289).

⁷ *Ein teutsch spil, von der auffrur der Erbarin weiber zu Rom wider jre männer*, Nürnberg, é. n. [1545] (VD16 C 6244).

⁸ Culmann darabjainak esetleges magyar hatásáról: BARTÓK István, *Egy színműíró grammatikus a 16. században: Leonhard Culmann = Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. TÓTH Orsolya, h. n. [Pécs], Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, é. n. [2010], 97–105.

⁹ *Publii Vergilii Maronis Bucolicorum libellus, à quo Fabio teste, lectio Iuvenum est incipienda, scholiis in margine adiectis, quibus obscuriores loci explicantur illustratus*, Nürnberg, 1528 (VD16 V 1471).

¹⁰ *In Divi Pauli Ad Titum Epistolam quaestiones pro triualibus scholis, & in Christianae iuventutis usum collectae per Leonhardum Culmannum Craylsheymensem*, Nürnberg, 1546 (VD16 C 6256).

2. Nürnbergről Bostonig

Culmann első ismert grammatikai munkája egy rövidke összefoglaló, ige- és névszóragozási táblázatokat tartalmaz.¹¹ Egyetlen nyolcadrét ív, azaz 16 lap. A *declinatió*t a „hic, haec, hoc” és a „der, die, das” ragozásának párhuzamos latin–német paradigmásorai képviselik, egyes és többes számban. A táblázat után Culmann megjegyzi, hogy a névelő értelmezésében nem a nyelvtani szabályokat kell követni, hanem az anyanyelv használatának gyakorlatát.¹² Ugyancsak megszívlelendő az igéről szóló rész bevezetése: eszerint a népnyelvben az igét onnan lehet megismerni, hogy előtte személyes névmás áll, mint például „ich, du, der”.¹³

A *coniugatio* részletesebb: az igemódok és igeidők számos kombinációjára sorakoznak a kétnyelvű példák, de csak egyes szám első személyben. Fél-fél lapot kapnak az aktív és a passzív participiumok, körülbelül ennyi jut az infinitívusokra is. A kis füzet utolsó fél lapján tíz sorban a személytelen igék legfőbb tudnivalóira derül fény. Culmann monográfiája, Matthias Wilhelm Senger arra következtet, hogy az ilyen és ehhez hasonló kis táblázatokat kiegészítésként, egy részletesebb nyelvtannal együtt használhatták.¹⁴

Culmann következő műve, amelyet röviden *Institutio* címen tartanak számon, a mondattanhoz kapcsolódik.¹⁵ A humanista grammatikák egyik hiányossága volt, hogy – Thomas Linacre *De emendata structurájának* kivételével – nem fordítottak elegendő figyelmet a mondatra. Ez a rész általában az egyes szófajok szintaxisának a tárgyalására korlátozódott. A teljes mondatok megszerkesztésének az elsajátításában leginkább a klasszikus auktorok utánzása segíthetett. Melanchthon pótolni igyekezett a grammatikáknak ezt a hiányosságát, amikor mondattanához *De periodis* címmel egy függelékét csatolt. Hasonló szándék vezethette Culmant az *Institutio* elkészítésében. Úgy tűnik, a munka Melanchthon *De periodis*ának átdolgozása. A tárgyalt lehetőségek illusztrálására számos idézetet hoz, nemcsak a klasszikus auktoroktól és régi keresztény szerzőktől, hanem a kortársaktól is.

¹¹ *Brevis et puerilis declinandi coniugandique Formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta*, Nürnberg, 1528 (VD16 B 8234). Senger erről a kiadásról nem tudott; egy évszám nélküli nürnbergi kiadványról ír, amelyet Stuttgartban látott. Ennek a címlapjára utólag jegyezték fel: „um 1540”. A stuttgarti példányban a megjelenés körülményeiről ennyi áll: „Impressum Norimbergae apud Georgium Wachterum” (VD16 ZV 4164).

¹² „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam.” CULMANN, *Brevis et puerilis...*, i. m., A2v.

¹³ „Verbum cognosces ex vulgari, ich du der.” Uo.

¹⁴ SENGER, i. m., 43–45.

¹⁵ *Locupletissima bene loquendi scribendique institutio ad exornandas et componendas orationes, literariae publi non inutilis, iam recens nata atque edita*, Leonardo Kulmanno collectore, Nürnberg, 1529 (VD16 ZV 22147); Strassburg, 1529 (VD16 C 6265); Zwickau, 1529 (VD16 C 6266). Senger a nürnbergi edícióról nem tud, viszont említ ugyanebből az évből egy kölni megjelenést, ami a bibliográfiákban nem szerepel. A strassburgi kiadásból az OSZK-ban is van egy példány. Vö. SENGER, i. m., 50–53.

Időrendben ez után következik a *Methodus Donati* (1534), Culmann legnépszerűbb grammatikai munkája. Mivel a magyar kiegészítésekkel ellátott változatokhoz is ez szolgált alapul, a nyelvtankönyvek vázlatos áttekintése után részletesebben szölok róla.

Az elemi latinoktatásban a nyelvtan hagyományos négy fő része közül az etimológiára és a szintaxisra esett a fő hangsúly, a másik kettővel, az ortográfiával és a prozódiával kevesebbet foglalkoztak. Ezt a hiányosságot kívánta pótolni Culmann, amikor részletesebben kidolgozta az utóbbi két területet. Ide kapcsolódó munkája először Sigismundus Lupulus grammatikájának negyedik átdolgozott kiadásában jelent meg.¹⁶ Culmann egy később említendő művének, az *Exercitium*nak az ajánlásából derül ki, hogy összefoglalóját hozzájárulása nélkül csatolták az elemi nyelvtanhoz. A bevezető mindenestre megállapítja: miután a tanulók Lupulusnak köszönhetően az alaktant és a mondatant jól megtanulták, most már mentőöv nélkül vehetik bele magukat a helyesírás és a verstan mély vizébe.¹⁷

Míg az alapfokú grammatikák általában egy-két lapot szenteltek az ortográfiának és a prozódiának, Culmann összefoglalója 28 lapot tesz ki. A feldolgozás során némileg átrendezte a hagyományos anyagot, és az iskolai használat követelményeihez szabta, párbeszéddé alakítva. Számos példát iktatott be a klasszikus auktoroktól. A művecske később többször megjelent önállóan is.¹⁸

Culmann grammatikai munkái közül a legmesszebbre a röviden csak a *Sententiae pueriles* címen számon tartott összeállítás hatása terjedt.¹⁹ Ez az *Institutio*val megkezdett munka folytatása: a különbözőképpen megszerkesztett kifejezések és mondatok példái-val a szabályos szintaxis elsajátítására és gyakorlására szolgált. Az *imitatio* humanista elvét alkalmazva a diákok megtanulhatták a jellemző fordulatokat, és azok utánzásával maguk is alkothattak hasonlókat.

Efféle példagyűjtemények a középkorban is segítették a latintanulást, de a humanista iskolareform legtöbbjüket kiszorította az oktatásból, helyettük inkább újakat szerkesztettek. Nürnbergben egyedül a Cato neve alatt kiadott *Disticha moralia*t használták még a 16. században is. A legtöbb hasonló munka egyszerűen ábécérendben közli a szentenciákat. Culmann kettő, három, négy és végül négy-nél több szóból álló csoportokba sorolja az anyagot, ezeken belül a betűrend szabja meg a sorrendet.

A példaanyag összeállításánál természetesen arra is ügyeltek, hogy a gyűjtemény a grammatikai és stiláris ismeretek gyarapítása mellett tartalmában az erkölcsi tanítást is

¹⁶ *Rudimenta Grammatices, Etymologiae et Syntaxeos, iam quarto revisa, ac plurimis in locis ex recentioribus Grammaticorum libris locupletata, per Sigismundum Lupulum Rotenburgium. Accessit Orthographia et Prosodia Leonhardi Culmani*, Augsburg, 1539 (VD16 W 4125). Vö. SENER, i. m., 45–46.

¹⁷ „Sigismundus Lupulus satis docte et grammaticae duas primas tradit partes Ethymologiam et Syntaxin dictionum et orationum, ex quibus pueri alio usque progressi, iam sine cortice (quod aiunt) natate videntur.”

¹⁸ Például: *De Orthographiae & Prosodiae, praecipuis partibus Grammatices puerilis disputatio per Leonhardum Culmannum collectae*, Augsburg, 1649 (VD16 C 6269).

¹⁹ *Sententiae pueriles pro primis latinae linguae tyronibus, ex diversis scriptoribus collectae per Leonhardum Culmannum Crailsheimensem. His accesserunt pleraque veterum Theologorum sententiae de vera religione communiora atque quotidiana morum puerilium praecepta*, Nürnberg, 1540 (VD16 C 6291). Vö. SENER, i. m., 53–63.

hathatósan szolgálja. Culmann munkája a katolikus országokban ellenérzéseket váltott ki. Ezt aligha az épületes morális oktatásnak köszönhetette, sokkal inkább a teológiai vitatható kitételeknek. A teljes cím is utal rá, hogy a munka második felében olvashatók a régi teológusok nézetei az igaz vallás kérdéseiről.

1550-ben a leuveni egyetemen közzétették a veszélyes és eretnek nézeteket tartalmazó, ezért tiltott könyvek jegyzékét, és ezen szerepelt a *Sententiae pueriles* is. A tiltást később Culmann valamennyi művére kiterjesztették. Talán ennek ellenhatása is szerepet játszott népszerűségének erősödésében a protestáns területeken. A *Sententiae* Angliában gyorsan elterjedt. Feltehetően a protestáns tanárok hozták magukkal, amikor I. Erzsébet uralkodása alatt hazatértek száműzetésükből a kontinensről. Igen nagy mértékben befolyásolta az angliai grammatikaoktatást. Kimutatták irodalmi hatását is, például Shakespeare és Spenser munkásságára. Népszerűségét tovább növelte John Brinsley (1612),²⁰ majd különösen Charles Hoole (1658)²¹ angol fordítása és kétnyelvű redakcióik. Hoole fordítását Amerikában is kiadták, mégpedig Bostonban, először 1702-ben, másodszor 1723-ban. Londonban kilencedik (!) alkalommal 1744-ben jelent meg, több mint kétszáz évvel az első nürnbergi kiadás után. Időszerűségére jellemző, hogy utoljára paperback változatban 2010-ben adták ki.²²

Nem a szoros értelemben vett grammatikai munkák között tartják számon, de a tartalmi hasonlóság miatt megemlítem: a *Sententiae pueriles* megjelenése után két évvel Culmann összeállította a *Sententiae philosophicae*-t.²³ Ez a gyűjtemény némiképp hasonlít a középkori florilégiumokhoz, ez a közös erkölcsnevelő célkitűzésből ered. Lényegesebbek azonban a különbségek. Az idézetek már nem tartalmazzák a középkori kiadások szövegromlásait. Culmann csak verses szövegekből válogat, Ovidiustól Eobanus Hessusig. Ellentétben a *Sententiae pueriles* rengeteg megjelenésével, a *Sententiae philosophicae*-nak mindössze egyetlen kiadása ismert.

Culmann utolsó, egyben legrészletesebben kidolgozott nyelvtani összefoglalója az *Exercitium novum*.²⁴ A grammatikának mind a négy részét aprólékosan kifejti, közel hatszáz lapon keresztül. Senger szerint ebben a művében teljes mértékben eltekint a német nyelv alkalmazásától. Néhány kivétel azért akad, például amikor a különféle szó-

²⁰ *Sententiae pueriles, translated grammatically: Leading the learner, as by the hand, to construe right, parse, and make the same Latine; also to get both matter and phrase, most speedily and surely, without inconvenience*, London, 1612.

²¹ *Sentences for children English and Latine. Collected out of sundry authors long since by Leonard Culman, and now translated into English by Charles Hoole: for the first enterers into Latin. Sententiae pueriles Anglo-Latinae. Quas e diversis authoribus olim collegerat Leonhardus Culmann, et in vernaculam sermonem nuperrime transtulit Carolus Hoole: Pro imprimis Latinae linguae tyronibus*, London, 1658.

²² Charleston, South Carolina, BiblioBazaar, 2010.

²³ *Sententiae philosophicae seu versus Poetarum morales in puerorum usum collecti per Leonhardum Culmannum Craylsheymensem*, Nürnberg, 1542 (VD16 C 6290).

²⁴ *Grammatices Latinae Exercitium novum, pro primis literarum tyronibus ad formam disputandi in pueriles quaestiones redactum per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem*, Nürnberg, 1541 (VD16 C 6253). Vö. Senger, i. m., 46–50.

fajok felismerhetőségét magyarázza, a német névelő vagy a személyes névmás segítségével.²⁵

Alapvetően azonban ezen a szinten már valóban nem tartja szükségesnek az anyanyelvű párhuzamokat. Ajánlásában ennek több okát is elősorolja. Először is a más nemzetiségűekre gondolt, akik nem tudnak németül, de latinul meg akarnak tanulni. Említi a német nyelvterület sokféle, eltérő nyelvjárását is. Végül arra is utal, hogy a tanárok szükség esetén nagy hasznát vehetik a különféle szótáraknak, amelyek segítségével könnyen megvilágíthatják és elmagyarázhatják a tanulóknak a latin szavak elsődleges jelentését, sőt még átvitt értelmüket is, nemkülönben azt is, milyen sokféleképpen lehet mondatokat, beszédfordulatokat szerkeszteni belőlük.²⁶

Culmann ebben az ajánlásban idézi fel a helyesírási és verstani ismereteket összefoglaló munkája első megjelenésének körülményeit. A grammatika mind a négy területét részletesen tárgyaló *Exercitium* kidolgozása során korábbi írásait vette újra elő. Annak idején ugyanis egy olyan ortográfiai és prozódiai áttekintés jutott Heinrich Schübel augsburgi nyomdász birtokába, amit Culmann nem a nyilvánosságnak szánt, hanem saját magának készített, hogy diákjait abból tanítsa. Schübel azonban vakmerően, a szerző hozzájárulása nélkül csatolta Sigismundus Lupulus nyelvtanához. Most újra előveszi és alaposan átdolgozza, hogy immár bátran vállalhassa.²⁷

A párbeszédes forma segítségével Culmann megpróbálja az anyagot a szabályok unalmas felmondása helyett élénkebbé tenni, életszerűbb beszédfordulatokkal színesíte-

²⁵ „Quomodo cognoscitur nomen? Si eius teutonico proponi possit Ein, ut homo, ein mensch. Vel si corpus vel rem significat.” CULMANN, *Exercitium*..., i. m., F5r. További példák: „Unde cognoscis substantivum? Quando eius teutonico addi non possit Man, weib, ding, ut pater, mater. [...] Unde cognoscis adiectivum? Quando eius teutonico addi possit, Man, weib, ding, ut doctus.” *Uo.*, F6r. „Unde cognoscitur verbum? Cognoscito penes vulgares dictiones, cui enim dictioni in germanica lingua commode praeponitur, ich, du, der, est verbi partis.” *Uo.*, X6v.

²⁶ „Nolui autem addere, Germanicas vocabulorum expositiones, quod plerique faciunt, primo propter peregrinas nationes, quibus nostra lingua plane ignota est. Deinde quia Germania nostra suas etiam Dialectos, hoc est, linguarum proprietates et diversas vocum nomenclaturas habet. Postremo quod iudico aliquid ludimagistorum meditationi, et puerorum studio atque inquisitioni esse relinquendum, et committendum, qui alioqui et segnes et negligentes redduntur. Extant etiam Dictionaria Calepini, Cornucopiae et Petri Dasipodii, quae ad explicandas, et perquirendas vocabulorum significationes pueris et praeceptoribus plurimum serviunt, ibi et metaphoras vocum, variasque earundem constructiones, et loquendi formulas invenient, quae omnia ad promovenda puerorum studia mire conducunt. Sunt etiam iam foelici hoc tempore musarum ianuae, ut dicitur, ita aperta, ut huiusmodi labore plane inutili opus non sit.” *Uo.*, A2v–A3r.

²⁷ „Deinde etiam huius mei facti certas rationes habeo, quibus ad editionem hanc motus sum, quarum testis est Magister Heinricus Schubellus, communis noster amicus, qui forte fortuna in Bibliopolio Orthographiam, et Prosodiam, ante aliquot annos privatim meis discipulis in quaestiones redactas, vidit et ostendit, Grammaticae Sigismundi Lupuli, magna cum audacia Augustae, citra tamen meam voluntatem annexas esse atque editas. Itaque timui ne idem reliquis duabus grammaticis partibus obiter a me collectis accideret, sumpsit pristinum laborem, quem plane sopitum putabam, in manus, non audacia, neque temeritate, sed potius necessitate, relegi omnia, consului grammaticos, mutavi quaedam, atque in hunc disputandi ordinem redegi, ne quis iure me audaciae et negligentiae accusare queat.” *Uo.*, A2v.

ni.²⁸ Az *Exercitium* további érdekessége, hogy a végén Culmann forrásai gyanánt hatvan grammatikust és művet sorol fel.

3. *A Methodus Donati*

Culmann legnépszerűbb grammatikájának alapja a humanizmus korában újra felfedezett késő antik szerző, Aelius Donatus elemi nyelvtana. 1534-ben három városban, Nürnbergben, Frankfurtban és Lipcsében is megjelent.²⁹ Ezeket Európa-szerte a 16. század végéig mintegy ötven újabb kiadás követte. Német területen Georg Rollenhagen *Deutscher Donat*jának megjelenése (1579)³⁰ után már nem sokszor adták ki, Európa keletebbi részein viszont, különféle népnyelvű megfelelőikkel kiegészítve, még sokáig újra meg újra napvilágot látott. Népszerűségének okát a kutatás világosságában és egyszerűségében látja. A szemléletes példák és a párbeszédes forma ugyancsak könnyen tanulhatóvá tette.

A 16–17. század legtöbb alapfokú latintankönyve Donatusra hivatkozik.³¹ Mivel a szóban forgó kézikönyv is címe szerint Donatus módszerét adja, érdemes röviden kitérni arra, hogyan viszonyul az *Ars minor*hoz. Culmann az alapul szolgáló munka Heinrich Glarean-féle kritikai kiadását³² használta fel, de sokat alakított rajta. A folyamatos szöveget kisebb egységekre bontotta, megtartva a kérdés–felelet formát. Az egyes részek tartalmát a margón címszavakban összefoglalta. A latin szövegrészek mellett következősen ott állnak német megfelelőik: a terminusok, definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmásorok. A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában.³³

²⁸ Például: „Disputatio de interiectione

– Age dum mi Friderice, quando ordo sic postulat, dic mihi, quae sit ultima pars orationis?

– Interiectio, licet propemodum sit dictio, sed tantum sonus inconditus, animi affectum significans.

– Interiectio quid est?

– Est pars orationis indeclinabilis, mentis affectum voce incondita significans. [...]

– Ostende aliquot, quo melius intelligam. [...]

– Bene dixisti, laudo diligentiam tuam, adde nunc singulis exempla.” *Uo.*, d8r–v.

²⁹ *Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem*, Lipcse, 1534 (VD16 D 2269). A frankfurti kiadás a VD 16-ban nem szerepel, pedig egy példánya megtalálható a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ban, jelzete: Alv.: Bc 409 (5). A szakirodalom számon tart egy erősen valószínűsíthető nürnbergi edíciót is, bár példány nem maradt fenn belőle. Vö. Senger, *i. m.*, 39–43.

³⁰ *Deutscher Donat. Aelii Donati declinandi coniugandique paradigmata Latinogermanica. Pro Schola Magdeburgensi*, Magdeburg, 1579 (VD16 D 2323).

³¹ Vö. Helmut Puff, „Von dem Schlüssel aller Künsten/ nemblich der Grammatica”: *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*, Tübingen–Basel, 1995. *Quellenrepertorium*, 338–398.

³² *Donati methodus cum scholiis utilissimis D. Henrici Glareani, Poëtae Laureati, postremo iam auctis & recognitis*, Augsburg, 1533 (VD16 D 2264).

³³ Erika Ising, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus „De octo partibus orationis ars minor”*, Berlin, 1970. Culmannról: 82–89.

A *Methodus Donati* forrásait illetően eltérnek a vélemények. Erika Ising szerint mintája tanárának, Hegendorffnak *Rudimentája*³⁴ volt. Culmann monográfiája, Senger azonban lényeges különbségeket fedezett fel a két mű között: Hegendorff csak részleteket vesz át az *Ars minor*ból, többet változtat rajtuk, viszont több klasszikus és bibliai idézetet használ, mint Culmann. Senger úgy véli, sokkal inkább számításba vehető minta Cochlaeus *Dialogus Donati* című munkája, ami a *Quadrivium grammatices*ben³⁵ található. A hasonlóság nemcsak a tartalomban, hanem a tipográfiai kivitelezésben is szembeötlő.³⁶

Figyelemre méltó, hogy Culmann, habár alapfokon a grammatikai ismeretek legkönnyebb megértésére törekedett, ha beleillett elképzeléseibe, a kor legigényesebb szerzőinek megoldásait is felhasználta. Többször hivatkozik például Thomas Linacre-ra. Ilyen hivatkozás már a legkorábbi kolozsvári kiadásokban is megjelenik.³⁷ Itt még csak mechanikus átvételről van szó. A kolozsvári diákok számára igazán indokoltta 1566 után válik, mert Molnár Gergely akkor adta ki Linacre egyik grammatikájának egyszerűsített változatát.³⁸

Magyar nyelvterületen a 16. század közepétől a 18. század elejéig 11 olyan Donatusra visszamenő elemi latin grammatika jelent meg, amelyiknek megvan a címlapja, és szerepel rajta, hogy a Culmann-feldolgozás. Hét teljes példányt ismerünk, három csonka, háromból csak töredékek maradtak fenn. Egy eddig pontosan nem azonosított töredék és egy hiányos példány ugyancsak lehet egy-egy Culmann-kiadás maradványa. További legalább három, de akár annál is több edíció egykori meglétét is több vagy kevesebb okkal feltételezhetjük. Így tehát közel egy-, de lehetséges, hogy legalább kéttucatnyi kiadással kell számolnunk.³⁹ (Táblázatos összefoglalás a *Függelék*ben.)

Pusztán a számolgatás alapján is láthatjuk, hogy a szóban forgó kiadványok jelentős részét teszik ki a régiség grammatikai irodalmának. A régi nyomtatványok bibliográfiai számon tartják a különféle edíciókat, de kritikátörténeti szempontú elemzésük még nem történt meg. A magyar változatok tartalmi vizsgálata, összevetése egymással és a külön-

³⁴ *Rudimenta Grammatices Donati, cum nonnullis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusque exemplis locupletata. Accessit commentariolus de usu pronominum reciprocorum, Sui et Suus. Autore Christophoro HEGENDORPHINO, Hagenu, 1527 (VD16 ZV 4665).*

³⁵ *Quadrivium Grammatices Joannis Coclaei Norici compendiosa brevitate perspicuum, velox ad mensuetiores elucubratum, Deo auspice, denuo chalcographiae demandatum, Tübingen, 1513 (VD16 C 4366).*

³⁶ SENER, i. m., 81–82.

³⁷ RMNy 107, F6v.

³⁸ *Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio. A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta, Kolozsvár, 1566 (RMNy 221).* Példány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából (RMNy 412). Vö. BARTÓK István, *Korszakváltás a magyar elméleti irodalomban: Molnár Gergely kolozsvári Linacre-kiadása*, ItK, 113(2009), 639–653.

³⁹ HOLL Béla, *Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez*, MKsz., 86(1970), 378–381. Egy feltételezhető kiadásról: BARTÓK István, *Hamisítvány vagy hiteles adat? Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 183–190.

féle külföldi kiadáscsoportokkal hasznos adalékokkal szolgálhat a nyelv- és irodalom-szemlélet történetének alaposabb megismeréséhez.

A német kiadások között kis különbségek figyelhetők meg, amelyek a tartalmat általában nem érintik, de lehetővé teszik a különféle csoportok elkülönítését. Ezek alapján válik világossá a magyar edíciók mintája.

A legtöbb kiadás címlapján vagy annak verzóján Thomas Venatorius versikéje olvasható. A szerző eredeti neve Jagauß (1488 k.–1551), a korabeli nürnbergi szellemi élet meghatározó személyisége volt. Evangélikus lelkész, Dürer barátja. Matematikát és teológiát tanult szülővárosában, Nürnbergben és Padovában. 1519-től Nürnbergben egyházi szolgálatot látott el. Jelentősek teológiai művei. A *De virtute Christiana* (Nürnberg, 1529) az első evangélikus etikai kézikönyv. 1533-tól prédikátor, 1534-ben a város oktatásügyének irányításával bízták meg. Iskolai használatra kiadott számos latin költeményt, görög drámák latin fordításait, asztronómiai munkákat.

Culmann nyelvtanának ajánlásaként a korabeli elemi grammatikák gyakran ismételgetett tanácsát verselte meg: érdemes gondot fordítani az alapvető tudnivalók elsajátítására, hiszen minden további ismeret arra épül. Az egyik példa szerint kevéske pénzből kiindulva is nagy vagyont lehet összegyűjteni. Az erre vonatkozó sor a két első kiadásban különbözik:

Frankfurt, 1534

Surgit et immensus modico thesaurus ab aere

Lipce, 1534

Surgit in immensum modico thesaurus ab aere

Mindkét változatnak ugyanaz az értelme: a kis pénz is mérhetetlen kincscsé gyarapszik. A különbség a nyelvtani eszközök használatában van: az első esetben az „immensus” melléknévként a kincs jelzője, míg a második változatban főnévként az „in immensum” szerkezetben a vagyon növekedésének mértékét kifejezve határozói szerepet tölt be.

A jelen idő német magyarázata másképpen van megfogalmazva a két említett kiadásban:

Frankfurt, 1534

Tempus praesens, Zeigt an ein ding, das ist gegen wertiglich geschicht, wenn man eyn ding ist thut.⁴⁰

Lipce, 1534

Tempus praesens, anzeigt ein ding, das ist gegen wertiglich geschicht, wenn man eyn ding ist thut.⁴¹

Tartalmi kérdésben tér el az *interiectio* meghatározása:

Frankfurt, 1534

Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita.⁴²

Lipce, 1534

Interiectio quid est? Pars orationis, significans mentis affectum voce incognita.⁴³

⁴⁰ CULMANN, *Methodus...*, i. m., Frankfurt, 1534, C6r.

⁴¹ CULMANN, *Methodus...*, i. m., Lipce, 1534, C7v.

⁴² CULMANN, *Methodus...*, i. m., Frankfurt, 1534, E3v.

⁴³ CULMANN, *Methodus...*, i. m., Lipce, 1534, E5v. Az *interiectio* meghatározásának problémáiról részletesen: LÖRINCZI Réka, *Quid est interiectio? Metanyelvi tallózás antik, középkori és reneszánsz grammatikákban* = *A magyar reneszánsz stylus*, szerk. BALÁZS Géza, Bp., 2008 (Magyar Szemiotikai Tanulmányok, 17), 72–86.

Az apró eltérések figyelembevételével megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi redakciók legnagyobb részét a lipcsei kiadás által meghatározott csoportot követik. Egyik-másik redakció azonban bizonyos pontokon mégis a frankfurti mintával egyezik meg.

A hazai kiadások a donatusi módszernek a crailsheimi Leonhard Culmann-féle átdolgozását ígérik. A címek azonossága alapján megegyező szövegeket várnánk, ám, mint már említettem, szembetűnők a különbségek. A magyar kritikátörténet számára a legfontosabbak a latin anyag egyre szaporodó magyar kiegészítései. A továbbiakban ezekre hozok néhány jellemző példát.

4. A magyar kiegészítések

A helyi vonatkozás a legkorábbi kiadásokban igen szerényen jelenik meg, a városnevekből képzett határozószók példái között. Az antik helynevek sorába Culmann német városokat is beillesztett: „Romae, Lipsiae, Norinbergae, Augustae, Carthagini, Venetiis”.⁴⁴ Az első, címlappal rendelkező, bár csonka edícióban (Kolozsvár, 1554) feltűnik az adott kiadás helye, mégpedig a város német nevének latinosan ragozott formájában: „Romae, Lipsiae, Clausemburgae, Norimbergae, Augustae, Carthagine, Venetiis”.⁴⁵

Magyar köznévi példa először az 1565. évi kolozsvári redakcióban bukkan fel. A névszót onnan lehet megismerni, hogy a népnyelvben névelőt lehet tenni elé: „Unde cognoscis nomen? Ex eius vulgari lingua, Ein, az: ut homo, ein mensch, az ember.”⁴⁶ A mintául szolgáló német kiadásból átvett, a latint magyarázó német nyelvtani szakkifejezés magyar megfelelője egy-egy esetben először az 1600. évi kolozsvári redakcióban fordul elő. A névszó fajtáiról ezt tudhatjuk meg: „Quid est nomen proprium? Quod uni tantum convenit, Ein eigner oder tauffnam.” A margón: „Kereßtneu”. „Quid est nomen appellativum? Quod multis commune est. Ein gemeiner weitleussiger nam.” A margón: „Közönséges neu.”⁴⁷

A népnyelvű párhuzamok a Culmann-grammatikához nagyobb számban Magyarországon és Erdélyben a 17. században jelennek meg. Az 1638. évi bártfai kiadástól találhatók meg először a személytelen igék magyar megfelelői. Néhány példa:

„Constat, constitit, Nyilván vagyon.
Iuvat, iuvit, Gyönyörköttet.
Restat, restitit, Hátra vagyon.
Consit, Eggyüt léssen-megh.
Accidit, Történt.

⁴⁴ CULMANN, *Methodus...*, i. m., Frankfurt, 1534, D3r; Lipcse, 1534, D4v.

⁴⁵ RMNy 107, D8v–E1r.

⁴⁶ RMNy 210, Aiiv.

⁴⁷ RMNy 866, Aiiir.

Coepit, incipit, Kezdetet.
Expedit, expedit, Iol végben viði.”⁴⁸

Az 1678. évi lőcsei kiadástól már számos nyelvtani jelenség megértését segítik elő a magyar példák és definíciók. A névszók egyes és többes számára példa: „Magister, Mester, cujus Numeri? Singularis. [...] Magistri, Mesterek, cujus Numeri? Pluralis.”⁴⁹

A toldalékolás, összetétel különféle módjai (*Figura*) így válnak szemléletessé: „Doc-tus, Tudos, cujus Figura? Simplicis [...] Indoctus, Tudatlan, cujus Figura? Compositae [...] Inexpugnabilis, Meg-győzhetetlen, cujus Figura? Decompositae.”⁵⁰

Articulusként a közelre mutató névmás latin és magyar ragozása jelenik meg: „Singularis. Hic, Ez, hujus, ezé, huic, ennek, huc, ezt, o, ab hoc, ettül. Plural. Hi, ezek, horum, ezekké, his, ezeknek, hos, ezeket, ab his, ezektül.”⁵¹

Akárcsak a névszónál, az igénél is felmerül olyan eset, amikor egy nyelvtani probléma a népnyelvű, ezúttal kifejezetten a magyar gondolkodásmód segítségével tisztázható. Miről ismerjük meg a latin mondatban az igét? Ha ki tudjuk egészíteni magyar személyes névmással, akkor biztosan igével van dolgunk: „Quo judicio habet, quae dictio sit verbi partis? Quae licet dictio Latina, eum commode invulgari adjicitur: En, te, ő, mi, ök, est verbum.”⁵²

Az igemódoknak szabatos magyar definícióját olvashatjuk:

„I. Indicativus modus. Magyarázo mód, a’ mellyel valakinek dolgát igazán ki-magyarázzuk.

II. Imperativus. Parantsolo mód, a’ mellyel hadgyuk avagy parantsolluk a’ dolgot.

III. Optativus. Kiváno mód mikor kívánságunkat jelentyük.

IV. Conjunctivus. Más szohoz kötöztetet mód a’ kitül függ a’ szó.

V. Infinitivus. Mikor senkiről nem szollunk.

VI. Impersonalis. Melly semmi személyt nem jegyez.”⁵³

Hasonló a helyzet az igeidőkkel:

„Tempus praesens, az melly jelen vagy on még.

Praeteritum imperfectum, melly nem mindenestől fogva elmúlt dolgot jegyez.

Praeteritum perfectum, az melly el-múlt, de nem régen.

Praeteritum plusquamperfectum, melly régen el-múlt.

Futurum, melly jövendőben lészen.”⁵⁴

⁴⁸ RMNy 1708A, F7v–F8v.

⁴⁹ RMK II, 1420, A6r–A6v.

⁵⁰ Uo., A6v.

⁵¹ Uo., B3v.

⁵² Uo., C1v.

⁵³ Uo., C3r–C3v.

⁵⁴ Uo., C6v.

Tótfalusi Kis Miklós kiadványaiban (1698, 1701) tovább szaporodnak a magyar párhuzamok. A személyes névmás „Figuráját” a következő példa szemlélteti: „Ego *én*, Cujus Figurae? Simplicis, quia simpliciter profertur. Ego *met én magam*, Cujus Figurae? Compositae, quia componitur ab ego & met, syllabica adjectione.”⁵⁵

Olvashatók a szövegben az *adverbiumi* példaszók magyar megfeleltetései is. Különösen érdekesek a régi magyar nyelv kifejezései: „certe, *igazán, bátor*: En, ecce, *ihon*: Eja, *hozzá*: age, *nosza*: castor, hercle, *hitemre*: forte, fortuito, *történet szerint*.”⁵⁶

Feltűnő, hogy az igeragozás magyar paradigmasorai még a legkésőbbi Culmann-kiadásokban sem jelennek meg.

A felsorolt példák szemléltetik, milyen szándékok vezették az egyes kiadások sajtó alá rendezőit a magyar kiegészítések, párhuzamok folyamatos bővítésével. Egy népszerű alapfokú latin nyelvtan újabb és újabb változataival jelentős mértékben hozzájárultak a magyar elméleti szaknyelv, ezúttal a grammatikai kialakításához. A magyarul megfogalmazott szakkifejezések, definíciók a népnyelvű terminológia megteremtéséhez vezetnek; a párhuzamos példaanyag a latin nyelvtan könnyebb megértése mellett az anyanyelv jelenségeinek rendszerezését, az egyes szavak, kifejezések szabályos és választékos használatát is elősegíti. Mindezek jelentős, de sajnos még kiaknázatlan dokumentumai a 16–18. századi magyar nyelvművelő törekvéseknek.

Függelék

				RMK	RMNy			Culmann-kiadás
1.	Kolozsvár	1552	Heltai et Hoffgreff	II, 312a	97	OSZK FM2/2860	4 levél töredék	feltételezhető
2.	Kolozsvár	1554	Hoffgreff	II, 56	107	OSZK FM2/2816	csonka	a címlapon szerepel
3.	Kolozsvár	1565	Heltai	II, 95	210	OSZK FM2/1951	teljes	a címlapon szerepel
4.	Kolozsvár	1566	Heltai	II, 312	217		nincs példány	lehetséges
5.	Bártfa	1578	Gutgesell		398		nincs példány	lehetséges
6.	Kolozsvár	1581	Heltai Gáspárné	II, 164	489	MTAK A 249/III.	teljes	a címlapon szerepel
7.	Kolozsvár	1583	Gaspar Schespurgensis	II, 174	527	OSZK FM2/3448	csonka	a címlapon szerepel
8.	Kolozsvár	1595	typ. Heltai		761	MTAK A 9087/III.	6 levél töredék	nincs címlap

⁵⁵ RMK II, 1920 – ebből nem jutottam példányhoz; RMK I, 1623a, B3r.

⁵⁶ RMK I, 1623a, C3r–C5r.

				RMK	RMNy			Culmann- kiadás
9.	Kolozsvár	1600	in aedibus Helthi		866	OSZK FM2/2818	teljes	a címlapon szerepel
10.	Bártfa	1638	Jakob Klöss	II, 521b	1708A	OSZK	töredék	nincs címlap
11.	Gyulafehérvár	1644	typ. principis	II, 643a	2058	OSZK	2 levél- pár töredék	a címlapon szerepel
12.	Szeben	1663	Szenci Kertész Ábrahám	I, 1005				lehetséges
13.	Lőcse	1678	Samuel Brewer	II, 1420		OSZK FM2/375	teljes	a címlapon szerepel
14.	Kolozsvár	1697	Michael Liszkai	II, 1880		OSZK FM2/4380	teljes	a címlapon szerepel
15.	Zsolna?	1697	Michael Missovicz	II, 1913		OSZK	csonka	lehetséges
16.	Kolozsvár	1698	[Tótfalusi Kis Miklós]	II, 1920		Kolozsvár	teljes	a címlapon szerepel
17.	Lőcse	1700	özv. Brewer Sámuelné	II, 2004a		Lőcse	csonka	a címlapon szerepel
18.	Kolozsvár	1701	Tótfalusi Kis Miklós	I, 1623a		OSZK	teljes	a címlapon szerepel